

ANDRZEJ RADZIMIŃSKI (Toruń)

Wikariusze katedralni w Polsce średniowiecznej

Wikariuszy, czyli grupę niższego duchowieństwa katedralnego, chciałbym pokazać poprzez pryzmat następujących zagadnień: ich genezy w Europie i w Polsce, typologii i liczebności, wymaganych i posiadanych święceń, czasu i przyczyn tworzenia kolegiów wikariuszy i ich uposażenia, praw i obowiązków wikariuszy oraz ich roli w liturgii, a także ich charakterystyki jako grupy społeczno-zawodowej.

I. GENEZA

Początki działalności wikariuszy przy katedrach biskupich w Europie można określić na XI-XII w. Dotychczasowe badania wyraźnie pokazują, że pojawienie się tej kategorii duchowieństwa było jedną z konsekwencji upadku *vitae communis* w środowiskach kanonickich, co skutkowało m. in. podziałem majątku wspólnego w kolegiach kanonickich na poszczególne beneficja. Efektem takich działań było także zaniedbywanie przez kanoników sprawowania *officium divinum* w poszczególnych katedrach biskupich oraz kolegiatach¹. Jednak to ogólne stwierdzenie nie wystarcza dla pełnej charakterystyki genezy wikariuszy jako zastępców prałatów i kanoników katedralnych. Trzeba bowiem pamiętać, że wikariusze zaczęli pojawiać się w niektórych krajach Europy, w tym w Polsce, dopiero w XIII w., zaś kolegia wikariuszy tworzone jeszcze później, gdyż dopiero w XIV w.² Inaczej mówiąc, tworzenie się grup wikariuszy w katedrach biskupich w Polsce było spowodowane również procesami dezintegracyjnymi występującymi w kapitułach katedralnych, które miały bardzo różne przyczyny. Zaliczyć do nich możemy na pewno kumulacje beneficjów przez prałatów i kanoników, posiadanie przez nich prywatnych majątków ziemskich, służbę

---

¹ Zob. hasło Chorvikarie, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. II, Freiburg 1986, kol. 1033; A. H a u c k, *Kirchengeschichte Deutschland*, t. V, cz. 1, Leipzig 1911, s. 199-200; A. W e r m i n g h o f f, *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*, Berlin 1913, s. 147; H. E. F e i n e, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, t. I: *Die katholische Kirche*, Weimar 1955, s. 342.

² Dla Polski zob. A. R a d z i m i ń s k i, *Niższe duchowieństwo katedralne w Polsce średniowiecznej. Wikariusze katedry plockiej XIII – poł. XV w.*, cz. 1: *Skład osobowy*, *Nasza Przeszość* 76, 1991, s. 5-43; cz. 2: *Zagadnienia wybrane*, tamże 77, 1992, s. 5-31; J. W i e c z o r e k, *Wikariusze katedry krakowskiej w XIII i XIV stuleciu*, *Nasza Przeszość* 78, 1992, s. 71-126. Na temat wikariuszy krakowskich zob. też B. K u m o r, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795 r.*, t. I, Kraków 1998, s. 357-374. Wikariuszami katedry gnieźnieńskiej zajęła się ostatnio M. C z y ż a k, *Wikariusze gnieźnieńscy jako grupa i ich wzajemne relacje w 2. połowie XIV i w 1. połowie XV wieku*, w: *Człowiek w średniowieczu. Między biologią a historią*, Łódź 2009, s. 189-207.

na rzecz państwa i Kościoła, długoletnie studia zagraniczne, czy też stosunkowo częste posiadanie przez członków kapituł katedralnych jedynie niższych święceń³.

Wspomniałem już, że w Polsce średniowiecznej wikariusze katedralni zaczęli pojawiać się w źródłach od początku XIII w. Pierwsza wzmianka na ich temat odnosi się właśnie do katedry poznańskiej. Wikaria w katedrze poznańskiej została wspomniana w dokumencie papieża Innocentego III z 2 VIII 1201 r., zatwierdzającym nadanie Arnolda biskupa poznańskiego i kapituły katedralnej specjalnej prebendy dla zakonu joannitów. Część dochodów owej prebendy miała być przeznaczona na potrzeby wikariusza, reszta zaś na utrzymanie szpitala⁴. Wspomniany wikariusz miał wówczas zastępować nieobecnego zakonnika, lecz instytucja wikariuszy – zastępców prałatów i kanoników – musiała być już w Poznaniu znana. Świadczyć o tym może przywilej biskupa poznańskiego Pawła dla joannitów z 30 XI 1218 r., w którego testacji znalazły się imiona aż 11 wikariuszy katedralnych. Byli to: Szymon, Filip, Rotger, Euzebiusz, Arnold, Stefan, Błażej, Mikołaj, Fryderyk, Janik i Degno⁵. Już w 1206 r. spotykamy pierwszych wikariuszy katedry wrocławskiej. Ich imiona wymienia dokument ugody zawartej w tym roku przez Gerarda opata klasztoru Św. Wincentego we Wrocławiu oraz Pełkę biskupa krakowskiego. Wikariuszami wrocławskimi byli wówczas: dwóch Wiktorów, Lambert, Bogusza, Ludwik i Nanker⁶. Z 11 XI 1207 r. pochodzi zapiska z kalendarza katedry krakowskiej, która informuje o śmierci dwóch wikariuszy: Mikołaja i Jana⁷. W 1210 r. świadkiem dokumentu Wincentego biskupa krakowskiego był m. in. subkustosz Henryk, zastępca Mikołaja, ówczesnego kustosa katedry krakowskiej⁸. Dwa lata później na dokumencie ugody rycerza Radwana z kanonikiem krakowskim Pęslawem i jego siostrą z 11 V 1212 r. poza świeckimi i członkami kapituły krakowskiej świadczyło kolejnych 5 tamtejszych wikariuszy: Stefan, Mikołaj, Piotr, Herman i Zdzisław⁹. Pierwsi wikariusze katedry gnieźnieńskiej pojawili się w źródłach w 1236 r., świadcząc na dokumencie księcia wielkopolskiego Władysława Odonica. Byli to: Piotr, Zygfryd, Paweł i Mikołaj¹⁰. W dniu 14 IX 1237 r. dziekan i kustosz kapituły gnieźnieńskiej zawarli umowę z cieślą Bertoldem na wykonanie więźby dachowej korpusu katedry i dwóch wież. Wśród świadków tej umowy znalazło się trzech

³ A. Radziński, Modele prawne, społeczne i kulturowe kleru kapitulnego w Polsce średniowiecznej w kontekście ich religijności, w: *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 299-316.

⁴ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (dalej cyt.: KDW), t. I-XI, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, A. Gąsiorowski, Poznań 1878-1999, tu t. I, nr 37: *in eadem ecclesia prebendam vobis pia libertate concessit, ita, ut quitquid expensis vicarii, quem statuetis ibidem, contigerit superesse, per manum vestram in subsidium transeat infirmorum.*

⁵ KDW I, nr 104.

⁶ Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej Ś. Waclawa, t. I-II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874-1883 (dalej cyt.: KDKK), tu t. I, nr 6.

⁷ Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Monumenta Poloniae historica, series nova, t. V, Warszawa 1978, s. 169: *Nicolaus et Johannes vicarii obierunt.*

⁸ Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. I-IV, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876-1905, tu t. II, nr 380.

⁹ KDKK I, nr 8.

¹⁰ KDW I, nr 199; B. Binder, *Das Domkapitel zu Gnesen. Seine Entwicklung bis zur Mitte des 15. Jhs.*, Greifswald 1912, s. 37.

wikariuszy gnieźnieńskich, których imiona zostały oznaczone jedynie jako: *Woy.*, *C.* i *F.*¹¹ Lista świadków dokumentu Władysława Odonica z 1239 r. wspomina natomiast, obok wymienionych imiennie członków kapituły, także wielu innych kanoników i wikariuszy katedry gnieźnieńskiej, podobnie jak przywilej tego księcia z 1243 r.¹² Grupa wikariuszy gnieźnieńskich musiała być już wówczas dość liczna i dobrze osadzona w środowisku katedralnym. Znacznie późniejsze wzmianki źródłowe odnoszą się do wikariuszy przy katedrach płockiej i wrocławskiej. Pierwszym znanym wikariuszem katedralnym w Płocku był subkustosz Jakub, jeden z propagatorów w środowisku płockim kultu św. Wenera, znany z dokumentu Tomasza biskupa płockiego z 12 XII 1289 r.¹³ Wikariusze katedralni płocki występują jednak w źródłach nadzwyczaj rzadko. Dopiero w 1346 r. pojawiło się dwóch kolejnych takich duchownych: Jakub i Jan¹⁴. Warto w tym miejscu podkreślić, że pierwsza połowa XIII w. była również czasem kształtowania się grup wikariuszy w kościołach kolegiackich. Dla przykładu pierwsi wikariusze kolegiaty kieleckiej pojawili się w źródłach już w latach dwudziestych XIII w. Nadanie Iwona biskupa krakowskiego dla klasztoru mogińskiego z 1229 r. wymienia w testacji 7 wikariuszy kolegiaty kieleckiej¹⁵.

Nietrudno zauważyć, że proces kształtowania się instytucji wikariuszy katedralnych przebiegał równolegle z procesem tworzenia się w polskich kapitułach katedralnych samodzielności majątkowej oraz – w kolejnym etapie – powstania prebend o charakterze beneficjalnym. Przypomnijmy tylko, że dokumenty dotyczące prałatów i kanoników kapituł we Wrocławiu (1189), Gnieźnie (1202), Płocku (1207), Poznaniu (1201-1210, przed 1211), Krakowie (1220) pokazują stopniowe pojawianie się prebend o charakterze beneficjalnym¹⁶. Powstanie osobnych prebend-beneficjów umożliwiło kanonikom opłacanie ich zastępców – wikariuszy – m. in. poprzez wydzielenie im części swoich dochodów. Był to początek kształtowania się *fundum* wikarii (w analogii do *fundum* kanonii), choć o właściwym, w rozumieniu prawa kanonicznego, *fundum* można mówić dopiero z chwilą ustanowienia (erygowania) beneficjum wieczystego, wikarii wieczystej¹⁷. Miało to miejsce zwykle w momencie ustanowienia kolegiów wikariuszy. Dla przykładu: biskup Andrzej Zaremba 20 VI 1300 r. erygował w Poznaniu kolegium 33 wikariuszy wieczystych¹⁸, natomiast 13 IX 1388 r. biskup płocki Ścibor oznaczył dochody kolegium 12 wikariuszy katedry płockiej¹⁹.

¹¹ E codicibus Gnesnensibus, wyd. W. Kętrzyński, Monumenta Poloniae historica, t. V, Lwów 1888, s. 955.

¹² KDW I, nr 595 (supl.), 238.

¹³ Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 1, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, cz. I, Wrocław 1989 (dalej cyt.: NKDM), nr 82a; Monumenta Poloniae historica, t. IV, s. 752. Zob. A. R a d z i m i ń s k i, Niższe duchowieństwo, cz. 2, s. 16.

¹⁴ NKDM I, nr 277. Zob. A. R a d z i m i ń s k i, Niższe duchowieństwo, cz. 2, s. 16, 19.

¹⁵ Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, wyd. E. Janota, Kraków 1865, nr 9; M. B i l - s k a - C i e ń w i e r z, Statuty wikariuszy kolegiaty wiślickiej z 1442 roku, Roczniki Historyczne 72 2006, s. 117.

¹⁶ A. R a d z i m i ń s k i, Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studium nad rekrutacją i drogami awansu, Toruń 1995, s. 53.

¹⁷ Zob. hasło Chorvikar, w: Lexikon für Theologie und Kirche, t. II, kol. 1093.

¹⁸ KDW VI, nr 64.

¹⁹ Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863 (dalej cyt.: KDKMaz), nr 114.

II. TYPOLOGIA I LICZEBNOŚĆ

Najogólniej wikariuszy katedralnych można podzielić na dwie kategorie: a) zastępców prałatów i kanoników, posiadających dwa rodzaje uposażenia: wieczyste i czasowe; b) wikariuszy spełniających inne pomocnicze funkcje w katedrze, jednak bez obowiązku zastępowania członków kapituł katedralnych; oni również posiadali dwa rodzaje uposażenia: wieczyste i czasowe.

Pierwsi wikariusze katedralni w Polsce średniowiecznej należeli do kategorii osobistych zastępców prałatów i kanoników, dowolnie przez nich powoływanych odwoływanych (*vicarii temporales, manuales, ad nutum removibiles*)²⁰. Prawo prezydentury pozostało zresztą uprawnieniem kanoników także po ustanowieniu kolegiów wikariuszy. Dla przykładu: w 1436 r. kanonik gnieźnieński Mikołaj Górka na miejsce swego zmarłego wikariusza Mikołaja Kantorka powołał Michała z Domasławia, a dziekan kapituły polecił hebdomadariuszowi (wikariuszowi pełniącemu tygodniowy dyżur liturgiczny) wprowadzić go w posiadanie wikarii²¹. Ślad tej pierwotnej zależności pozostał także w sposobie wynagradzania wikariuszy: otrzymywali oni część dziesięcin swego kanonika lub stałą pensję. Z pewnością dziesięcina była formą starszą i niekiedy bardziej opłacalną, zryczałtowana pensja zaś – formą wygodniejszą, choć jej wysokość była niższa od wartości dziesięciny.

Wróćmy jeszcze na chwilę do sprawy terminologii. Przykłady pochodzące ze źródeł odnoszących się do wikariuszy plockich pokazują, że w tym zakresie istniała znacząca dowolność. Oto we wspomnianym dokumencie biskupa plockiego Ścibora z 13 IX 1388 r. czytamy, iż powołał on *duodecim mansionarios nostre predictae Ecclesie sive perpetuos vicarios nostros*²². Brak rozróżnienia wikariuszy od mansjonarzy w materiale źródłowym odnoszącym się do katedry w Płocku jest bardzo charakterystyczny. Przykłady na to spotykamy np. w dokumencie Jakuba biskupa plockiego z 30 IX 1402 r. oraz w statutach synodalnych tegoż biskupa wydanych w 1398 r.²³

Przegląd niektórych katedr europejskich, np. w Moguncji, Spirze, Trewirze i Kolonii, pokazuje, że liczba fundowanych, stałych wikarii zwykle nie była związana z liczbą prebend prałackich i kanonickich. Najczęściej była znacznie niższa – np. w Trewirze było w początkach XV w. 8 wikarii na 45 prebend kanonickich²⁴. Odmienna sytuacja, przynajmniej z punktu widzenia prawnego, była natomiast w kapitule warmińskiej. W końcu XIV w. każdy z tamtejszych prałatów powinien posiadać po dwóch wikariuszy, natomiast każdy z 12 kanoników po jednym. Razem powinno przy katedrze we Fromborku funkcjonować 20 wikariuszy na szesnastoosobowe kolegium kanonickie. W praktyce jednak aż tyle wikarii zwykle nie było obsadzonych²⁵. W kapitułach kate-

²⁰ Taką terminologię stosowano m. in. w katedrze magdeburskiej, zob. A. R a d z i m i ń s k i, *Niższe duchowieństwo*, cz. 2, s. 14.

²¹ KDW V, nr 571. Zob. M. C z y ż a k, *Wikariusze gnieźnieńscy*, s. 192.

²² KDKMaz nr 114.

²³ Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka, wyd. S. M. Szacherska, cz. I, Warszawa 1975 (dalej cyt.: ZDLP), nr 60; *Concilia Poloniae*, t. VI: Synody diecezji plockiej i ich statuty, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1952, s. 184, 201.

²⁴ A. H a u c k, *Kirchengeschichte Deutschland*, t. V/1, s. 193, 199-200; M. G r o t e n, *Priorenkolleg und Domkapitel von Köln im Hohen Mittelalter*, Bonn 1980, s. 221-222.

²⁵ B. P o t t e l, *Das Domkapitel von Ermland im Mittelalter*, Borna-Lepzig 1911, s. 30.

dralnych metropolii gnieźnieńskiej liczba wikariuszy w zasadzie odpowiadała liczbie prebend kanonickich – tak było w Gnieźnie, Poznaniu i Wrocławiu. W katedrze gnieźnieńskiej wikariuszy katedralnych, zastępców prałatów i kanoników, było do 1354 r. 26; natomiast w tym roku, w związku ze zredukowaniem liczby prebend kanonickich, już tylko 23²⁶. W Poznaniu na początku XIV w. były 33 wikarie wieczyste²⁷, natomiast we Wrocławiu w końcu XV w. – 38 takich wikarii²⁸. Inna sytuacja była w katedrze plockiej, w której od 1388 r. było 12, zaś od 1402 r. 16 wikariuszy wieczystych, chociaż mogło być ich więcej²⁹. W XV w. w kapitule plockiej istniały 23 kanonie.

Interesująco przedstawiał się status duchownych, którzy w XIV i I połowie XV w. pełnili funkcję zastępców prałatów, tj. wicedziekana i subkustosza w katedrze plockiej. Łączyli oni bowiem te funkcje z posiadaniem kanonii plockiej³⁰. Można zatem przyjąć, że zastępcy prałatów byli w Płocku uposażani prebendami kanonickimi. Przypomina to trochę sytuację w katedrze krakowskiej, gdzie subkustosz, który posiadał beneficjum manualne, był ustanawiany nie przez kustosza, lecz przez kapitułę i z jej dochodów otrzymywał uposażenie. Ponadto przykłady wikariuszy katedry plockiej: Jana syna Grabi z Łęgu herbu Dołęga, Stanisława syna Włosta z Kleniewa herbu Zagroba oraz Andrzeja Rukały z Żochowa herbu Prus pokazują, że zdarzało się, by również zwykli wikariusze posiadali ponadto kanonie w kapitule plockiej³¹.

III. ŚWIĘCENIA

Mogłoby się wydawać, że w spełnianie przez duchownego funkcji wikariusza prałata lub kanonika jest wpisane obowiązkowe posiadanie święceń kapłańskich. Szczególnie, iż to właśnie na tę grupę kleru spadł w pewnym momencie główny ciężar sprawowania liturgii z powodu niewypełniania obowiązku rezydencji przez prałatów i kanoników, a także stosunkowo częstego nieprzyjmowania przez tych duchownych święceń kapłańskich. Wymogu posiadania święceń kapłańskich nie stawały natomiast kandydatom na wikariuszy katedry w Niemczech. Wynikało to jednak najpewniej z faktu, iż w licznych kapitułach niemieckich tworzone zwykle pewną grupę prebend kanonickich przeznaczonych wyłącznie dla kapłanów³². W Polsce źródła o charakterze prawnym niekiedy rzeczywiście stawały jako warunek objęcia wikarii wieczystej w katedrze przyjęcie święceń kapłańskich, względnie posiadanie wyższych święceń (od subdiakonatu wzwyż). Jednak niespełnienie takiego warunku nie pozbawiało duchownego tego beneficjum, co najwyżej tracił on część należnych dochodów. Świadczą o tym np.: jeden ze statutów kapituły poznańskiej z 1462 r. pt. *Vicarii canonicales promoveantur ad ordines*³³, jeden z piętnastowiecznych statutów wikariuszy krakowskich

²⁶ KDW III, nr 1322; J. Korytkowski, Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej, t. I-III, Gniezno 1883, tu t. I, s. 122.

²⁷ J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej, t. I, Poznań 1959, s. 691.

²⁸ K. Doła, Wrocławska kapituła katedralna w XV w., Lublin 1983, s. 298, przyp. 54.

²⁹ A. Radziwiński, Niższe duchowieństwo, cz. 2, s. 20.

³⁰ Tamże, s. 6.

³¹ Tamże, s. 6-8, 12, 19-20, 33-34.

³² A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschland, t. V/1, s. 199.

³³ Statuta capituli Poznaniensis, wyd. B. Ulanowski (dalej cyt.: SCP), w: Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności, t. V, Kraków 1897, s. 498: *vicarius promotus deinceps ad*

pt. *Novus vicarius non actu presbiter*³⁴ oraz jedno z postanowień statutów wikariuszy wrocławskich wydanych w 1470 r. To właśnie postanowienie wrocławskie określało, że każdy wikariusz katedralny – zastępca kanonika, obejmujący tę godność i nie posiadający święceń kapłańskich winien je uzyskać w okresie jednego roku. Jeżeli tego nie uczyni, to będzie pozbawiony wszelkich dochodów i dystrybucji z wyjątkiem tego, co uzyskuje z prebendy danego kanonika³⁵. W początkach XIV w. do kolegium wikariuszy wrocławskich należało: 13 kapłanów, 3 diakonów i 2 subdiakonów³⁶.

IV. KOLEGIA WIKARIUSZY I ICH UPOSAŻENIE

Nie znamy dokładnych dat ukształtowania się wszystkich kolegiów wikariuszy w polskich katedrach. Jednym z wyjątków jest dokument Andrzeja Zaremby, biskupa poznańskiego z 20 XI 1300 r., w którym utworzył on przy katedrze poznańskiej kolegium 33 wikariuszy wieczystych³⁷. Rozporządzenie w tej sprawie zostało powtórzone przez biskupa Jana Łodźię 27 II 1345 r.³⁸ Z całą pewnością kolegium wikariuszy katedry wrocławskiej musiało zostać powołane do życia przed 11 II 1301 r. W tym dniu na posiedzeniu kapituły generalnej uchwalili oni bowiem własne statuty, powołując się przy tym na konieczność uprawomocnienia dawnych obyczajów³⁹. Termin *ad quem* powstania takiego kolegium w Gnieźnie wyznacza dokument arcybiskupa Jarosława z 24 IV 1354 r., w którym zmniejszył on liczbę kanonii z 26 do 23 oraz nadał dodatkowe uposażenie dla kolegium wikariuszy katedralnych w zamian za wzbogacenie służby bożej w katedrze gnieźnieńskiej⁴⁰. Warto podkreślić, że wikariusze katedry gnieźnieńskiej ustanowili w 1355 r. statut bractwa kapłańskiego, który został zatwier-

---

vicariam teneatur promoveri ad sacros ordines a tempore promotionis in secundis Quatuor temporibus immediate sese sequentibus suam institutionem, si in diocesi Poznaniensi aut in ecclesia Gnezniensi ordines clericorum celebrabuntur. Alias non habens causam rationabilem, si promotus non fuerit, extunc careat distributionibus et anniversariis carebit, que aliis vicariis largiuntur.

³⁴ Z. L e s z c z y ń s k a, Średniowieczne statuty wikariuszów katedry krakowskiej, *Nasza Przeszłość* 10, 1959, s. 396.

³⁵ Statuta et constitutiones universitatis vicariorum ecclesie cathedralis Vladislaviensis, wyd. S. Chodyński, w: tegoż, *Wikariusze katedry wrocławskiej*, Wrocław 1912, s. 206.

³⁶ J. H e y n e, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, t. I, Wrocław 1860, s. 689.

³⁷ KDW VI, nr 64: *quod volentes nostre Poznaniensis ecclesie consuetudinem obolare in eadem hactenus observatam super permutacionibus vicariorum, que ad presentationem singulorum canonicorum fiebant annis quasi singulis sine causa, per quas assiduas successiones intrudebantur interdum persone in nostram ecclesiam minus digne, que non solum dedecus, verum eciam in retardacione divini officii inducebant, habitis concilio unanimi et tractatu ac deliberacione, tam nostra, quam fratrum nostrorum Poznaniensis capituli prehabita diligenti, vicarios perpetuos triginta tres in ipsorum vicariis perpetuamus et perpetuis vicariis institutos presentibus confirmamus.*

³⁸ KDW VI, nr 137.

³⁹ J. H e y n e, *Dokumentirte Geschichte*, t. I, s. 672-690, zwł. s. 672, p. 1: *residente pro tunc honorabili viro magistro Andrea, decretorum doctore ac capellano pape et decano Wratislaviensi, vicarii perpetui ecclesie Wratislaviensis, prehabita provida deliberacione, ordinaverunt.* Por. W. U r b a n, *Statuty kapituły katedralnej we Wrocławiu*, *Prawo Kanoniczne* 9, 1966, nr 1-2, s. 330-333.

⁴⁰ KDW III, nr 1322.

dzony trzy lata później przez arcybiskupa Jarosława Bogorię ze Skotnik⁴¹. W Płocku pierwsza wzmianka o wspólnych dochodach wikariuszy wieczystych pochodzi dopiero z 1374 r.⁴² Z kolei pierwszy spis dochodów należących do kolegium 12 wikariuszy płockich sporządził biskup Ścibor 13 IX 1388 r.⁴³ Na uposażenie wikariuszy złożyły się wówczas dziesięciny z 56 wsi położonych w diecezji płockiej, poznańskiej i wrocławskiej, wieś Grębocin z młynem oraz roczny czynsz w wysokości 12 grzywien z miasta Radziejowa. W 1402 r. biskup płocki Jakub powiększył kolegium wikariuszy do 16 osób, nadając nowym członkom dodatkowe uposażenie. Czterej nowi wikariusze w kolegium otrzymali dziesięciny ze wsi Osiek w ziemi dobrzyńskiej oraz wszelkie dochody pochodzące z altarii Św.Św. Andrzeja, Stanisława, Mikołaja i Wszystkich Świętych⁴⁴. Wikariusze katedry krakowskiej zaczynają tworzyć wspólnotę w okresie rządów biskupów Nankera i Jana Grota, a więc w pierwszej połowie XIV w. W dokumencie tego drugiego biskupa z 1336 r. wikariusze zostali określani jako *collegium* oraz *societas*, chociaż nie posiadali jeszcze własnych statutów⁴⁵.

V. PRAWA I OBOWIĄZKI. ROLA W LITURGII

Zagadnienia związane z rolą wikariuszy w środowiskach katedralnych najlepiej oddają statuty tych kolegiów. Warto więc przypomnieć, że pierwsze znane statuty należą do wikariuszy wrocławskich i pochodzą z 1301 r.⁴⁶ Regulacje dotyczące wikariuszy płockich zawierają statuty kapituły płockiej ogłoszone przez biskupa Jakuba z Korzkwi w 1423 r.⁴⁷ Statuty wikariuszy katedry krakowskiej zachowały się w kopii z początków XVI w. (po 1512 r.), jednak zawierają już statuty przepisane ze starszego

⁴¹ KDW XI, nr 1732, 1733.

⁴² Trzytnaście nie drukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku z lat 1300-1400, wyd. S. Librowski, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 55, 1988, nr 9; ZDLP I, nr 44, 46, 49; Archiwum Diecezjalne w Płocku, dokumenty perg. nr 78, 86.

⁴³ KDKMaz nr 114: *Ut diuinus cultus cum deuocionis diuina inspiracione spem super germinet nostra in ecclesia in honorem et laudem cunctipotentis dei eiusque intacte genitricis Marie necnon sanctorum omnium per clerum nostrum precipueque et specialiter per duodecim mansionarios nostre predictae ecclesie siue perpetuos vicarios nostros Plocenses nostris in temporibus laudabiliter horis continuis augeatur; atque in futurum domino deo fauente magis ac magis in perpetuum augetur; utque prefati duodecim mansionarii laudes et preconia ibidem deo toti superiorum Curie dulciter resonantes, eo perfeccius possint contentari circa ecclesiam nostram predictam residentes, decimas ipsorum in villis infrascriptis Plocensis, Poznaniensis et Wladislauiensis diocesis prout ipse ville siue hereditates in longum et latum in suis limitibus et granicijs cum earum cognominibus singulariter uniuersis circumferencialiter sunt distincte vel eciam limitate.*

⁴⁴ ZDLP I, nr 60: *videlicet pro missis celebrandis ac canonicis horis et alijs diuinis laudibus decantandis ac officiis et serviciis huiusmodi cultum respicientibus, dependendis ab eisdem, faciendis et explendis, quatuor mansionarias siue vicarias ac quatuor mansionarios siue vicarios de novo creauimus, fecimus et tenore presencium ordinamus, creamus et facimus ipsos ac ipsas quatuor mansionarias siue vicarias ac mansionarios siue vicarios sic, ut prefertur; per nos de novo creatos et creatas antiquis mansionariis dudum et ex antiquo in dicta nostra ecclesia institutis et ordinatis adiungendo et incorporando.*

⁴⁵ KDKK I, nr 158.

⁴⁶ J. H e y n e, Dokumentirte Geschichte, t. I, s. 672-690, zwł. s. 672, p. 1.

⁴⁷ Concilia Poloniae, t. VI, s. 181-265; Zob. A. R a d z i m i n s k i, Niższe duchowieństwo, cz. 2, s. 7.

kodeksu z pierwszej połowy XV w.⁴⁸ W kodyfikacji statutów kapituły poznańskiej z 1462 r. znajdują się statuty dotyczące również wikariuszy poznańskich⁴⁹. W dniu 15 VI 1470 r., w czasie posiedzenia kapituły generalnej, zostały ogłoszone statuty wikariuszy katedry wrocławskiej⁵⁰. Wreszcie statuty kolegium wikariuszy katedry gnieźnieńskiej powstały na przełomie XV i XVI w.⁵¹

Do podstawowych praw wikariuszy zaliczyć możemy m. in. prawo do dochodów, miejsca w chórze i w hierarchii kościelnej, do noszenia almucji. Podstawowym zaś obowiązkiem wikariuszy była rezydencja przy katedrze biskupiej. Pozostałe to: obowiązek służby chórowej w katedrze, który sprowadzał się do odprawiania codziennego oficjum, udziału w mszy konwentualnej, anniwersarzach, procesjach czy odprawianie mszy przy bocznych ołtarzach. Jeden ze statutów wikariuszy wrocławskich, nadany im w XV w. przez kapitułę, stwierdzał, że kanonicy ze względu na liczne obowiązki w służbie Kościoła i biskupa nie są już zobowiązani do służby chórowej, lecz cały ciężar tej służby, na wzór innych kościołów katedralnych i kolegiackich prowincji gnieźnieńskiej, spoczywa na wikariuszach, co wynika tak z długotrwałej tradycji kościoła wrocławskiego, jak i z jednego ze statutów prowincjonalnych⁵². Statuty kapitulne, statuty wikariuszy katedralnych oraz dokumenty biskupie z reguły nawiązują do zaniedbań wikariuszy w zakresie wspomnianych obowiązków, formułując odpowiednie, najczęściej finansowe, kary.

VI. WIKARIUSZE JAKO GRUPA SPOŁECZNA

Dotychczasowe badania środowisk wikariuszy katedralnych w Gnieźnie (Marta Czyżak), Krakowie (ks. Jan Wieczorek) oraz w Płocku (Andrzej Radziwiński) pozwalają na kilka ogólniejszych wniosków w odniesieniu do wikariuszy jako grupy społeczno-zawodowej. Przede wszystkim tworzenie kolegium wikariuszy i następnie dobór kandydatów do kolegium nie opierały się na relacjach krewniczych. M. Czyżak, badając związki 120 wikariuszy gnieźnieńskich z XIV i pierwszej połowy XV w., znalazła jedynie trzy relacje krewnicze: dwa razy chodziło o stryja i bratanka, raz o braci przyrodnich. Wydaje się zatem, że przy obejmowaniu stosunkowo mało atrakcyjnych beneficjów kościelnych nie działał mechanizm protekcji. Badania dla Płocka i Gniezna pokazują, że kolegia wikariuszy katedralnych tworzyli przedstawiciele drobnej szlachty, mieszczaństwa, a niekiedy nawet bogatszego chłopstwa, pochodzący z najbliższego terytorium, zwykle własnej diecezji. Wielu z nich posiadało wykształcenie

⁴⁸ Z. Leszczyńska, Średniowieczne statuty wikariuszów, s. 396-398; M. Biłska-Ciećwierz, Statuty wikariuszy kolegiaty wiślickiej, s. 115, 121-122, 124-126.

⁴⁹ Statuta capituli Poznaniensis, s. 488-504.

⁵⁰ Statuta et constitutiones universitatis vicariorum, s. 203-223.

⁵¹ Acta capitulorum necnon iudiciorum ecclesiasticorum selecta, wyd. B. Ulanowski, t. I, Kraków 1894, nr 2527, 2555. Zob. J. Korytkowski, Prałaci i kanonicy, t. III, s. 218-221.

⁵² J. Heyne, Dokumentirte Geschichte, t. I, s. 678, statut *De perpetuitate vicariorum: Ecclesia Wratislaviensis ex primeva sua ordinatione habet canonicos et prelatos, qui propter varia eis incumbencia pro utilitate ecclesie et tocius dyocesis una cum domino episcopo expedienda in divinis officis choro per se deservire minime sunt astricti, sed ad instar omnium aliarum katedralium et insignium collegiatarum prouincie Gneznensis, que mater est et caput, per suos vicarios perpetuos laudabiliter choro inserviunt, ex origenali fundacione ecclesie ac ex consuetudine et longissimi temporis usu introducti et prescripti ac quodam statuto prouinciali.*

uniwersyteckie, które pozwalało na dalszy awans w hierarchii kościelnej. Dla większości członków kolegium wikariuszy w Płocku i Gnieźnie objęcie wikarii katedralnej, niekiedy łączonej z beneficjum plebańskim, stanowiło szczyt kariery kościelnej. Jedynie nieliczni i to wywodzący się z rodzin szlacheckich trafiali następnie do kapituły płockiej lub gnieźnieńskiej, robiąc tam dalszą karierę. Wikariusze spełniali niekiedy funkcje notariuszy kapituły (Płock), kaznodziei czy plebanów kościołów parafialnych. Wikariusze katedry krakowskiej byli ponadto zatrudniani w kancelariach kolektorów papieskich działających w Polsce, natomiast gnieźnieńscy do końca pierwszej połowy XV w. – jako surogaci w tamtejszym konsystorzu⁵³.

Nie ulega wątpliwości, że powstanie kolegiów wikariuszy katedralnych było efektem kryzysu integracji środowisk kanonickich i wiążącego się z nim kryzysu w zakresie sprawowania liturgii w kościołach katedralnych. Wspólnoty wikariuszy, jak się wydaje, jedynie częściowo spełniły swoje zadanie, angażując się w różne obszary życia publicznego.

Domvikare im mittelalterlichen Polen

Zusammenfassung

Der Artikel bespricht das Entstehen und die Entwicklung der Institution der Domvikare im mittelalterlichen Polen aus dem Blickwinkel: ihrer Genese in Europa und in Polen, ihrer Typologie, Anzahl und Weihen, der Gründe für die Gründung von Vikarskollegien, ihrer Ausstattung, Rechte und Pflichten sowie ihrer Rolle in der Domliturgie.

Domvikare im mittelalterlichen Polen erschienen zu Beginn des 13. Jahrhunderts in den Quellen, die Gründung von Vikarskollegien hingegen ist auf das 14. Jahrhundert zu datieren. Die Herausbildung einer Gruppe von Vikaren in den Bischofskirchen wurde durch Desintegrationsprozesse in den Domkapiteln bedingt, die ihrerseits aus der Anhäufung von Benefizien von Prälaten und Kanonikern, dem Besitz weltlicher Güter durch sie, den Dienst für Staat und Kirche, langjährige Universitätsstudien und das Nichtempfangen der höheren Weihen, vor allem der Priesterweihe, durch die Angehörigen der Domkapitel ausgelöst wurden. Die ersten Domvikare im mittelalterlichen Polen gehörten zur Kategorie der persönlichen Stellvertreter der Prälaten und Kanoniker, die von jenen nach Belieben berufen und entlassen wurden. Die bereits im 14. und 15. Jahrhundert existierenden Vikarskollegien an Bischofskirchen in Polen entsprachen in ihrer Zahlenstärke den Mitgliedern der Domkapitel. In diesen Kollegien finden wir eine bestimmte Zahl an Vikaren, die nicht nur nicht die Priesterweihe, sondern auch nicht die niederen Weihen besaßen. Das erste in Polen bekannte Kollegium von 33 Domvikaren wurde im Jahre 1300 an der Bischofskirche in Posen gegründet. Dieses und andere Vikarskollegien, die im 14. Jahrhundert ins Leben gerufen und ausgestattet wurden, spielten eine große Rolle in der Domliturgie.

Gesellschaftliche Analysen der Vikarskollegien berechtigen zur These, dass die nicht auf der Grundlage von Verwandtschaftsbeziehungen geschaffen wurden. In den Domkirchen von Płock und Gnesen bildeten die Söhne des Kleinadels, des Bürgertums und mitunter auch vermögender Bauern die Vikarskollegien. Sie entstammten den unmittelbar umliegenden Gebieten, in der

⁵³ A. Radziński, *Niższe duchowieństwo*, cz. 2, s. 8-9; J. Wiczorek, *Wikariusze katedry krakowskiej*, s. 73-79; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Średniowieczni oficjałowie gnieźnieńscy*, *Roczniki Historyczne* 61, 1995, s. 67-72.

Regel der eigenen Diözese. Viele von ihnen verfügten über universitäre Bildung, die ihnen den weiteren Aufstieg in der Kirchenhierarchie ermöglichte.

Übersetzt von Jürgen Heyde